BUXORO XONLIGI TANGALARI VA NUMIZMATIK MATERIALLARDAN TARIX TA'LIMIDA FOYDALANISHNING PEDAGOGIK IMKONIYATLARI VA O'QUVCHILARDA TARIXIY TAFAKKURNI RIVOJLANTIRISH METODIKASI

Shahzod Hikmatov
Osiyo xalqaro universiteti magistri
https://doi.org/10.5281/zenodo.24457232

Annotatsiya. Mazkur tezisda Buxoro xonligi davrida zarb etilgan oltin, kumush va mis tangalarni hamda boshqa numizmatik manbalarni umumta'lim maktablari va akademik litseylarda tarix fanini o'qitish jarayoniga kiritishning didaktik salohiyati tahlil qilinadi. Tanga birlamchi tarixiy manba sifatida o'quvchilarda manbani tanqidiy o'qish, sabab-oqibat aloqalarini aniqlash, davrlarni qiyoslash kabi tarixiy tafakkur ko'nikmalarini shakllantirish vositasi ekani asoslab beriladi. Shuningdek, numizmatik materiallar bilan ishlashga yo'naltirilgan bosqichma-bosqich metodik model, topshiriq turlari va baholash mezonlari taklif etiladi.

Kalit so'zlar: Buxoro xonligi, numizmatika, tanga, tilla, fulus, birlamchi manba, tarixiy tafakkur, manbashunoslik ko'nikmasi, interfaol metod, muzey pedagogikasi.

Kirish

Bugungi kunda tarix ta'limining asosiy vazifasi o'quvchiga sanalar va voqealar ro'yxatini yodlatish bilan cheklanmay, uni o'tmishni mustaqil tadqiq eta oladigan, dalillarni solishtirib, asoslangan xulosa chiqara biladigan shaxs sifatida tarbiyalashga qaratilmoqda. Davlat ta'lim standartlarida ham kompetensiyaviy yondashuv ustuvor deb belgilangan bo'lib, ularda tarixiy manbalar bilan ishlash ko'nikmasi alohida o'rin egallaydi. Shu nuqtai nazardan, darslikdagi tayyor matndan tashqari, o'tmishning moddiy izlarini ham ta'lim jarayoniga olib kirish zarurati kuchayib bormoqda.

Moddiy manbalar orasida tangalar alohida qimmatga ega. Hajman kichik bu buyum o'zida siyosiy hokimiyat, iqtisodiy ahvol, din, til, yozuv va san'at haqidagi ma'lumotlarni mujassam etadi. Buxoro xonligi (XVI asr boshi – XVIII asr o'rtalari) va undan keyin tashkil topgan Buxoro amirligi davrida zarb etilgan tangalar O'zbekiston muzeylari, xususan, Buxoro davlat muzey-qo'riqxonasi va O'zbekiston tarixi davlat muzeyi fondlarida keng miqyosda saqlanadi. Bu esa ularni o'quv jarayonida qo'llash uchun real imkoniyat yaratadi. Biroq maktab amaliyotida numizmatik materiallar ko'pincha faqat illyustratsiya sifatida namoyish qilinadi, ularning tahliliy-tadqiqiy salohiyatidan esa yetarlicha foydalanilmaydi.

Tezisning maqsadi — Buxoro xonligi tangalari misolida numizmatik materiallarning tarix ta'limidagi pedagogik imkoniyatlarini aniqlash hamda ular asosida o'quvchilarda tarixiy tafakkurni rivojlantirishga xizmat qiluvchi metodik tizimni ishlab chiqishdan iborat. Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi: Buxoro xonligi pul tizimining ta'limiy ahamiyatga ega jihatlarini ajratib ko'rsatish; tarixiy tafakkur tarkibiy qismlarini numizmatik material bilan bog'lash; dars va darsdan tashqari mashg'ulotlar uchun topshiriqlar tizimini tavsiflash.

2. Buxoro xonligi pul tizimi — ta'lim mazmuni manbai sifatida

Buxoro xonligida muomalada uch xil metalldan zarb qilingan pullar bo'lgan: oltin tanga — ashrafiy (keyinchalik «tilla» nomi bilan mashhur bo'lgan), kumush tanga va mis pul (fulus). Bu tizim bir tomondan Temuriylar davri an'analarining davomi bo'lsa, ikkinchi tomondan yangi sulolalar amalga oshirgan

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

islohotlar ta'sirida o'zgarib borgan. O'quvchi uchun uch pog'onali bu tizimning o'zi jamiyatning ijtimoiy tabaqalanishi, tashqi va ichki savdo ko'lami haqida mulohaza yuritishga turtki beradi: oltin tanga yirik savdo bitimlarida, kumush tanga o'rta hajmdagi hisob-kitoblarda, mis pul esa bozordagi kundalik oldi-sotdida ishlatilgan.

Shayboniylar hukmronligi davrida (1500–1601) pul muomalasini tartibga solishga qaratilgan bir necha islohot o'tkazilgan. Ayniqsa, Muhammad Shayboniyxon davridagi pul islohoti hamda Abdullaxon II hukmronligi yillarida kumush tanga zarbining markazlashtirilishi tarixchilar tomonidan alohida qayd etiladi. Abdullaxon II davrida Buxoro, Samarqand, Toshkent, Balx va boshqa shaharlar zarbxonalarida chiqarilgan kumush tangalar vazni va bezagi jihatidan nisbiy bir xillikka ega bo'lgan. Ushbu holatni davlat hokimiyati kuchayishining va mamlakat yaxlitligining iqtisodiy ifodasi sifatida talqin qilish mumkin.

Ashtarxoniylar (Joniylar) sulolasi davrida, ayniqsa XVIII asrning birinchi yarmida, kumush tangalar tarkibidagi sof kumush ulushi keskin kamayib ketgani numizmatik tadqiqotlarda qayd etilgan. Tanga sifatining pasayishi davlatning moliyaviy tanqisligi, ichki nizolar va markaziy hokimiyatning zaiflashuvi bilan bog'liq jarayonlarni aks ettiradi. Bu fakt o'quvchilarni «Nima sababdan tanga sifati o'zgardi?», «Bu o'zgarish oddiy aholi turmushiga qanday ta'sir ko'rsatdi?» kabi muammoli savollar atrofida izlanishga undaydi. XVIII asr o'rtalaridan hokimiyat tepasiga kelgan Mang'itlar sulolasi, xususan, Amir Shohmurod tomonidan o'tkazilgan pul islohoti esa iqtisodiy barqarorlikni tiklashga qaratilgan urinish sifatida qiyosiy tahlil uchun qulay material bo'lib xizmat qiladi.

Tangalarning tashqi ko'rinishi ham boy ta'limiy mazmunga ega. Ularning sirtida arab yozuvida hukmdorning ismi va unvoni, zarb etilgan shahar (zarbxona) nomi, hijriy sana, ko'p hollarda kalima va to'rt xalifaning nomlari bitilgan. Mis pullarda esa ayrim hollarda baliq, qush, sher kabi tasvirlar uchraydi. Mazkur belgilar o'quvchini tarixiy xronologiya (hijriy yilni milodiy yilga o'girish), tarixiy geografiya (zarbxonalarni xaritaga tushirish), madaniyat va din tarixi (yozuv uslubi, naqshlar mazmuni) bo'yicha fanlararo izlanishga yo'naltiradi.

3. Numizmatik materiallarning pedagogik imkoniyatlari

Ta'lim jarayonida tangalardan foydalanishning pedagogik salohiyatini bir necha yo'nalish bo'yicha guruhlash mumkin. Ularning umumlashtirilgan tavsifi 1-jadvalda keltirilgan.

1-jadval. Buxoro xonligi tangalarining tarix ta'limidagi pedagogik imkoniyatlari

Imkoniyat yo'nalishi	Mazmuni	Ta'limiy natija
Manbashunoslik	Tangani birlamchi manba sifatida tavsiflash, yozuv va belgilarni aniqlash	Manba bilan mustaqil ishlash ko'nikmasi
Xronologik	Hijriy sanani aniqlash, hukmdorlar ketma-ketligini tiklash	Tarixiy vaqtni his qilish
Tarixiy-geografik	Zarbxonalarni xaritaga tushirish, savdo yo'llarini aniqlash	Hudud va makon haqidagi tasavvur
Iqtisodiy	Metall tarkibi va vazn o'zgarishlarini qiyoslash	Sabab-oqibat bog'lanishlarini tahlil qilish

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Madaniy-estetik	Xattotlik, naqsh va tasvirlarni o‘rganish	Milliy meros qadrini anglash
Tarbiyaviy	Muzey va oilaviy kolleksiyalar bilan tanishish	Merosga hurmat, fuqarolik mas’uliyati

Birinchidan, tanga ko‘rgazmali vosita sifatida abstrakt tarixiy tushunchalarga moddiy, ko‘z bilan ko‘rsa bo‘ladigan shakl beradi. «Markazlashgan davlat», «iqtisodiy inqiroz», «savdo aloqalari» singari tushunchalar o‘quvchi qo‘lidagi aniq buyum bilan bog‘langanda xotirada mustahkamroq saqlanadi va mazmunan teranroq anglanadi.

Ikkinchidan, tanga tadqiqot obyekti vazifasini bajaradi. Darslik matni tayyor xulosani taqdim etsa, tanga o‘quvchidan xulosani o‘zi mustaqil chiqarishni talab qiladi. O‘quvchi tarixchi o‘rnida turib dalil to‘playdi, faraz ilgari suradi va uni tekshiradi. Aynan shu jarayon tarixiy bilim qanday yo‘l bilan hosil bo‘lishini tushunishga olib keladi.

Uchinchidan, numizmatik material fanlararo integratsiyani ta’minlaydi. Tangalar bilan ishlash matematika (vazn va nisbatlarni hisoblash), geografiya (zarbxonalarning joylashuvi), kimyo (qotishma tarkibi), ona tili va adabiyot (yozuv, unvon va atamalar) fanlari bilan uzviy bog‘liqlikda olib borilishi mumkin.

To‘rtinchidan, tangalar katta tarbiyaviy ahamiyatga ega. Ajdodlarimiz yaratgan pul tizimi, zarbxona ustalarining mahorati va xattotlik san’ati namunalari bilan tanishish o‘quvchida milliy merosga hurmat, uni asrab-avaylash mas’uliyatini shakllantiradi.

Mazkur imkoniyatlarni amalga oshirishda asl tangalar har doim ham qo‘l ostida bo‘lavermasligini hisobga olish zarur. Bunday vaziyatlarda yuqori sifatli fotosuratlar, muzeylarning raqamli kolleksiyalari, 3D modellar va gips nusxalardan foydalanish maqsadga muvofiq.

4. Tarixiy tafakkurni rivojlantirish metodikasi

Tarixiy tafakkur deganda o‘quvchining o‘tmish voqealarini manbalar asosida tahlil qilish, ularni zamon va makon kontekstida baholash, sabab-oqibat aloqalarini aniqlash, uzluksizlik va o‘zgarishni ko‘ra bilish hamda turli talqinlarni solishtirish qobiliyati tushuniladi. Xorijiy didaktikada (S. Wineburg, P. Seixas) bu qobiliyat bir necha tarkibiy qismga ajratiladi: tarixiy ahamiyatni belgilash, dalil bilan ishlash, uzluksizlik va o‘zgarish, sabab va oqibat, tarixiy nuqtai nazar hamda axloqiy baho. Numizmatik material ularning har biriga mos keladigan topshiriqlar tuzish imkonini beradi.

Tadqiqot doirasida taklif etilayotgan metodik model to‘rt bosqichdan tashkil topgan.

1-bosqich — kuzatish. O‘quvchi tangani (yoki uning tasvirini) diqqat bilan ko‘zdan kechiradi: shakli, o‘lchami, metali, yozuv va tasvirlarini qayd etadi. Bu bosqichda «Nimani ko‘ryapman?» degan savolga javob izlanadi, o‘quvchi xulosa chiqarishga shoshilmaslikka o‘rgatiladi.

2-bosqich — aniqlash va kontekstlashtirish. Yordamchi materiallar (hukmdorlar jadvali, hijriy va milodiy yillar mutanosibligi jadvali, zarbxonalar xaritasi) yordamida tanganing qaysi hukmdor davriga va qaysi shaharga mansubligi aniqlanadi, so‘ngra u shu davr voqealari bilan bog‘lanadi.

3-bosqich — tahlil va talqin. Turli davr tangalari o‘zaro solishtiriladi, o‘zgarishlarning sabablari bo‘yicha farazlar ilgari suriladi va ular yozma manbalar, masalan, Hofiz Tanish Buxoriyning «Abdullanoma» asaridan olingan parchalar bilan qiyoslanadi.

4-bosqich — umumlashtirish va refleksiya. O‘quvchi o‘z xulosasini dalillar bilan asoslab taqdim etadi, uni boshqa guruhlarning talqini bilan solishtiradi hamda «Bu tanga Buxoro xonligi haqida nimalarni aytadi va nimalar haqida jim turadi?» degan savol orqali manbaning chegaralarini anglab yetadi.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Har bir bosqichda interfaol metodlarni qo'llash yuqori samara beradi. 2-jadvalda tarixiy tafakkurning tarkibiy qismlari, ularga mos metodlar va topshiriq namunalari keltirilgan.

2-jadval. Tarixiy tafakkur tarkibiy qismlari va numizmatik topshiriqlar

Tarixiy tafakkur tarkibiy qismi	Metod	Topshiriq namunasi
Dalil bilan ishlash	«Tanga-detektiv»	Tanga yozuvidan hukmdor nomi, zarbxona va sanani aniqlab, tanganing «pasporti»ni tuzing
Uzluksizlik va o'zgarish	Qiyosiy jadval	Abdullaxon II davri va XVIII asr Ashtarxoniylar kumush tangalarini taqqoslang
Sabab va oqibat	«Baliq skeleti» diagrammasi	Tanga sifati pasayishining sabablarini siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy guruhlarga ajrating
Tarixiy ahamiyat	Munozara	Qaysi pul islohoti xonlik taqdiri uchun muhimroq bo'lgan? Fikringizni asoslang
Tarixiy nuqtai nazar	Rolli o'yin	Savdogar, hunarmand va dehqon nomidan pul islohotiga munosabat bildiring
Axloqiy baho	Esse	«Madaniy merosni asrash — kimning burchi?» mavzusida fikr yuriting

Darsdan tashqari ishlarda numizmatika to'garagi, muzeyga ekskursiya, «Maktab muzeyi»ni tashkil etish, o'quvchilarning loyiha ishlari (masalan, «Buxoro zarbxonasiga bir kunlik sayohat» virtual ko'rgazmasi) samarali shakllar hisoblanadi. Raqamli texnologiyalar ham keng imkoniyatlar ochadi: onlayn interaktiv xarita yaratish, tangalarning raqamli katalogini tuzish, viktorina platformalarida test topshiriqlarini ishlab chiqish o'quvchilarning faolligini sezilarli darajada oshiradi.

O'quvchilar natijalarini baholashda faqat faktik bilimga emas, balki tafakkur sifatiga ham e'tibor qaratish lozim. Buning uchun quyidagi mezonlar taklif etiladi: manbadan ma'lumotni to'g'ri ajratib olish; uni tarixiy kontekst bilan bog'lash; xulosani dalillar bilan asoslash; muqobil talqinlarni inobatga olish; manbaning cheklanganligini anglash. Har bir mezon uch darajada (boshlang'ich, o'rta, yuqori) baholanadi va rubrika shaklida o'quvchilarga oldindan tanishtiriladi.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, Buxoro xonligi tangalari tarix ta'limida nafaqat ko'rgazmali qurol, balki o'quvchini tadqiqotchi pozitsiyasiga olib chiqadigan to'laqonli birlamchi manba sifatida katta pedagogik salohiyatga ega. Tanga sirtidagi yozuv, sana, zarbxona nomi va metall sifati kabi belgilar siyosiy, iqtisodiy va madaniy jarayonlarni tushuntirishda ishonchli dalil vazifasini o'taydi. Kuzatish, kontekstlashtirish, tahlil va refleksiya bosqichlaridan iborat metodik model esa o'quvchilarda tarixiy tafakkurning asosiy tarkibiy qismlarini izchil rivojlantirish imkonini beradi.

Ushbu yo'nalishdagi ishni yanada takomillashtirish maqsadida quyidagilar tavsiya etiladi: tarix darsliklari va metodik qo'llanmalarga numizmatik manbalar bilan ishlashga oid topshiriqlarni kiritish; muzeylar va ta'lim muassasalari hamkorligida raqamli numizmatik kolleksiyalarni ochiq foydalanishga

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

tayyorlash; tarix o'qituvchilari uchun manbashunoslik va muzey pedagogikasi bo'yicha malaka oshirish kurslarini tashkil etish.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasining «Ta'lim to'g'risida»gi Qonuni (O'RQ-637-son, 2020-yil 23-sentabr).
2. Давидович Е.А. История монетного дела Средней Азии XVII–XVIII вв. (Золотые и серебряные монеты Джанидов). — Душанбе: Дониш, 1964.
3. Давидович Е.А. Корпус золотых и серебряных монет Шейбанидов. XVI век. — М.: Наука, 1992.
4. Мукминова Р.Г. Очерки по истории ремесла в Самарканде и Бухаре в XVI веке. — Ташкент: Фан, 1976.
5. Hofiz Tanish Buxoriy. Abdullanoma (Sharafnomayi shohiy). — Toshkent: Sharq, 1999.
6. Ishmuhamedov R., Abduqodirov A., Pardayev A. Ta'limda innovatsion texnologiyalar. — Toshkent: Iste'dod, 2008.
7. Wineburg S. Historical Thinking and Other Unnatural Acts: Charting the Future of Teaching the Past. — Philadelphia: Temple University Press, 2001.
8. Seixas P., Morton T. The Big Six Historical Thinking Concepts. — Toronto: Nelson Education, 2013.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.